

Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979; ¹⁴ Спринчак Я.А. Очерк русского исторического синтаксиса (простое предложение). – К., 1960.

Список умовних скорочень назв джерел

Діал. – Діалог або розмова олександрійського патріарха Мелетія (Пігаса), 1602. – Рукоп. ЦНБ НАН України ім В.І. Вернадського. Ш. 169 П (46).

Спал. – Послання Спалатенського чи Салонітанського архієпископа з пропозицією плану унії церков, поч XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України ім В.І. Вернадського. Ш. ДА /П 112.

Г.М. Наєнко, канд. філол. наук

ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТИМОЛОГІЇ

Стаття присвячена розгляду особливостей формування прийомів та методів етимологічних досліджень у “Лексиконі” Памва Беринди 1627 р.

The article deals with the features of formation of modes and the methods of etymology researches in “Lexicon” by P.Berynda (1627).

Лінгвістична думка початку ХУП ст. розвивалася в руслі філософських напрямків, генетично залежних від учення стоїків про слово-логос. Згідно з ним, логос – це єдина розумна сила світу, що нерозривно пов’язує активну та пасивну, матеріальну та духовну сторони буття. Це водночас і фізична субстанція, і універсальний логос, розумне одушевлення природи. В основі розробки діалектики знаходилися уявлення про знакову природу слова-логосу, про необхідність відрізняти позначуване і позначаюче. Етимологічні дослідження, яким староукраїнські книжники приділяли значну увагу, базувалися на теорії природного зв’язку між словом і предметом. ¹

Як можуть свідчити тогочасні наукові праці та елементи світоглядних уявлень, зафіксовані писемними джерелами, в центрі уваги вчених перебували процеси мислення та пізнання. Наприклад, словник П.Беринди дає змогу реконструювати основні поняття гносеології як учення про можливості пізнання Бога. Згідно з ним, безпосередньо з процесами мислення пов’язується процес мовлення. Слово ототожнювалося або з душею, або з розумом: **Слово: розправа**

оумислова, сума короткими словами огорнена, розумъ, довѣтъ (ЛБ,116). Водночас збігалися і результати мисленневої діяльності – думка як душевна сила також виявлялася локалізована в розумі: **Мысль: сила дшевнаа, которою мыслимо, то ест умъ, разум(м)**, или дша. **Мысль (дѣаніе), мыслѣнье, помышленьє(66) помышленіе, Предс мвза(т)е мыслное, умислу приложѣ(н)е до якои речи. розмова, мова, рахованье. ваче(н)е, замкне(н)е, памата(н)е.(66) Разумное, разсудителное: оубажа(н)е, рахова(н)е, часть дшевнаа, еже е(ст), словеснаа, разумнаа(106).**

Мисленнева діяльність істоти “розумної”, “словесної”, як визначали людину ще античні філософи, полягала у формуванні образу слова, поняття в розумі: **...мышле(н)е, або виденье, которы(м) речи далекій якъ притомныи и кштаттъ ихъ в разумѣ свое(м) угортѣ мо и форму мо, приводачи ихъ собѣ на мысль(63).** Так формувалися знання про знакову природу мови.

Етимологічні розшуки староукраїнських учених давно привертали увагу дослідників. Розвідка З.Веселовської про мову “Лексикону П. Беринди” обмежується констатаціями неправильних етимологій². Сучасні історики мови бачили там, поряд із вдалими етимологіями, “чимало невірних етимологій, які базуються на співзвуччі окремих слів, на догадках автора... Але наївність і ненауковий характер деяких етимологій, наведених Бериндою, виправдовується тим, що в ХУІІ ст. наукової етимології ще не існувало”³.

Спробуємо простежити за тими способами, з допомогою яких учений проникав у глибини семантики та наближався до пізнання законів семантичної похідності, мотивованості, внутрішньої форми тощо.

Передусім звертає на себе увагу чітке розмежування питомої та запозиченої лексики. Іншомовні слова у П. Беринди отримують вказівку на джерело засвоєння, наводиться етимон або робиться відсилання до іншої реєстрової статті: **Попъ: Преслѣте(р), вспз. зацны(й) оцъ, старецъ. зри Папа (88).**

Особливості тлумачення іншомовних слів, зокрема другої частини словника – власних назв – детально проаналізував О. Горбач у статті “Памво Беринда як етимолог”⁴, де, зокрема, вказував: “Етимологізаційний матеріал у “Лексиконі” розділяється на пояснення етранжизмів у церковно-словянщині чи то в укр. літ. мові (їх понад 510) і на етимологічні аналізи окремих слів, імен та назов.

Тоді, як число етимологій слів з укр.літ.мови не сягає й десятка, то число етимологізованих імен і географічних назов доходить 1300 (в тому місцевих назов- понад 120, імен – гебрійських ок. 580, грецьких – ок. 480 і латинських – ок. 90); понад 120, переважно грецьких і латинських імен календарних святців, залишено без етимологізаційних пояснень – може й за недостатчею відповідних справок таки в Бериндиних джерелах”⁵.

Дослідник доходить висновку про незадовільність Бериндиних етимологій у зв’язку з тим, що він “зіставляв подібнозвучні частини ймення з подібнозвучними, відомими йому словами гебрійської чи арамейської мов”⁶, не враховуючи впливу інших мов населення Палестини періоду біблійної історії та й в цілому історії, географії, семітології.

Спостереження показують, що найвдаліші етимології П. Беринди пов’язують реєстріву лексему з питомою мотивуючою основою. Таким чином Беринда перебуває в руслі тогочасних уявлень про завдання лінгвістичної науки, що визначалася найдавнішим визначенням терміна *етимологія*, зафіксованого в “Граматиці” Мелетія Смотрицького: **Етимологіа єсть часть Грамматіки втораа, реченіа раздѣлати и ко сво й коєждо слово части со разсуждені мь относити оучащаа** (Т., 876). Беручи до уваги багатозначність терміна *реченіє*, в усякому разі так, як його тлумачить Беринда : **Речень є: мовлен є, слово, а(л)бо диспѣтаціа** (ЛБ, 109), можна передбачити, що йдеться тут і про виділення значущих частин у слові, і про відношення похідного слова до твірного, і про моралізаторські “разсужденія” щодо метафоричності традиційних християнських образів. Як частина логіки, етимологія призначена була розкривати істинне, первісне значення слова, позначуване запозиченим з грецької іменником ε’τομοϋ (ЕСУМ, 2, 173), що його Беринда вживає із значенням “походження”: **Єсть црковь окрѣжны(м) обвѣдена и обварована цыркле(м), о(т) которого слова, и етимонъ свой, то є(ст), выво(д) маєт** (ЛБ, 168). Отже, термін *етимологія* позначав розділ граматики, що може бути зближений із сучасним словотвором, тобто вченням про будову та творення похідних слів (УМ, 570).

Внутрішня форма слова як семантична і структурна співвіднесеність морфем-складників слова, ознака, покладена в основу номінації (УМ, 80), передусім впадала у вічі лексикографу, що часто вводив її до перекладної частини разом із синонімами та

відповідниками різного походження. Або збігаючись із лексичним значенням, або будучи його частиною, внутрішньоформна ознака опирається на твірне значення слова. Серед церковнослов'янських лексем, при перекладі яких П. Беринда використовував прийом відтворення внутрішньої форми, найбільше виявляється дісприкметників, активних і пасивних, що мали виразні ознаки книжних форм.

дісприкметники: Насущный: albo насущественный(й): тотъ которій Тои(ж) истности: то естъ нашей истности притрафляющійся, и пригожий: кождоденный, повседневный. ...на(д)истотны(й), и превышающій всѣ истности, и все створе(н)е (71). Непостоянный: легкомыслны(й), неуставичный, не стальной, и ты(ж) тотъ противъ которого нѣхто неможе(т) стоати (75). Непреворимый: не звалченный, которого нѣхто звалчити не можетъ, и перемочи (75)., Несущій: о(т) леглій, то(т) которого тѹ(т) нѣмашъ. или то(т) которы(й) несетъ, или маеть понести (76) Скланяемы(й): преклонны(й). которій нахилитиса може(т) (114), образословимый: То(т) о которо(м) иншыми словами мовать, а иначе его зовѹ(т), и розѹмѣю (168). Також подібним чином перекладаються:

віддієслівні іменники: Брацало: бра(з)ка(л)це, тоє што бра(з)чи(т)... (ЛБ,12) Исчадіє, рожденіє: Тоє щоса ѹродило... (52) Мысль, тоє що мыслимо, яко наприкла(д), впала ми та а мысль, тоєсть, тоє що мышлю.(66) Почерпало: Каждаа ре(ш) що черпаю(т) нею...(91)

іменники, похідні від іменних основ: Вѣстникъ: повѣда(ч), посель кождый вѣсти повѣдающій (24). Свойство:

відіменні прикметники: Свѣщный: свѣти(л)ничій. що належить до свѣчѣ до лампы и до лѣхтаря (112)

композиції: Инокольбный,... Который естъ иншого поколѣна (49) Лихоимство, или лихоимѣніє: ест, все еже излишнее, и паче потревы. ...(58) Чаротравни(к). що чарами трѹе(т) (156) образословимый: То(т) о которо(м) иншыми словами мовать, а иначе его зовѹ(т), и розѹмѣю (168) Загалом композиції-старослов'янізми, потрапляючи до реєстрової частини, в перекладній частині отримували серед основних відповідників і структурно-семантичні кальки.. Переважно серед таких звертають на себе увагу двоосновні терміни, що самі являють собою кальки з грецької або з

латини: Землемѣрїе, или землемѣрство: з ели(н): Геометрїа, сирѣчь, размѣрителнаа... Есть сіе художество зѣлау полезно къ размѣренїю градо(в)ства, и пѣтей, и къ инымъ вещь(м) паче болши(м) (43)

Внутрішньоформна ознака і як компонент змісту слова, і як частина його форми не мислиться поза структурно-семантичною цілісністю слова⁷. Одним із способів пояснення значення слова виявляється вказівка на твірну основу. Лексикограф наводить мотивуючу та мотивовану основи, таким чином встановлюючи словотвірні зв'язки між словами: Естество: Прироженье, се наречеса **w(т)** еже естѣ, также власность натура (36) Жръновъ ослій, или оселскій, камѣнь верхній млыновый, а для того са называесть ослій, же ослами мелютъ (37) Иквна и вбразъ. ειχων χοι τυλοζ Иквна глетса **Ѡ** еже подобитиса. словенски же, вбразъ. за еже вбразовати ино лице.(ч) (47) Иночество: единоцтво, черне(ц)тво, **w(т)** черна одѣанїа имѣ прїат (48-49) Радѣнїе: чѣлость, двалость, **o(т)** сего нерадѣнїе (104). Словко влакеїа, беретса **o(т)** ривы влакос зовемон (158). **o(т)**сюль называеьтса, съборъ, **o(т)** зобрана згромажѣнье, **o(т)** зозвана вкѣпѣ на громаду (155).

Частіше вказівка на споріднені основи виявлялася чи не випадковою, тобто напрям деривації не вказувався, а серед перекладних відповідників опинялися кілька спільнокореневих слів. Одне з цих слів мало твірну основу.

Оумъ въперю: розумъ якъ перо злегчаю, або тонко розмышляю (21) въскрываюса, въперюса: крила совѣ розширяю, которимса широкимъ чиню, и легкимъ якъ и пѣрьемъ (22) Вѣтрило: жагель, парусъ, полотно кораблю для вѣтру (24) Горница: на горѣ на бѣдова(н)ю до(м) (27), Зеленичїе : ест дерево, которое лѣтѣ и зимѣ зелено (43) Злакъ: зеленость на травѣ или на вылинах, зелье (43) Копысаю: Копаю землю копытомъ (54), Мысль: сила дшевнаа, которою мыслимо, то ест умъ, разум(м), или дша. Мисль (дѣанїе), мыслѣнье, помышленье(66) Коха: мѣрашникъ в которомъ мѣрашки живѣтъ (55) Кормило, или кормилце рѣде(л) правилце, корма... (54) Мощи: сила, мощъ нѣакаа, и ты(ж) тѣла сты(х), или кости и(х) (65) Постела, глаголетса, егда ложе постлано е(ст). а ложе, ложка глетса егда голо е(ст) (89) называеьтса тыжъ правломъ, певное мѣтъ

о(т)правованьє.(91) Рүкоятъ: Снопъ, горсть котораа серпомъ
бываетъ ұжатъ. рүкоестъ, гдє рүкою имаемо и держимо. (110)
Сморщ, по нѣкъ(х), Сикавка, или оболочкъ, котры(й) з Нва
спүстившиса, водү з моря смокчє(т)...(117) Смысль: смышленъє,
ростропность, домысль: помышленъє розүмү, приложѣньє до якои
речи, поймованъє, чоґо ұмысломъ.(118) Точило: Праса, винна а
ка(д), и ты(ж) олтаръ. точи(т) бо кръвь хвү. (133) Окаменяю:
затвє(р)джүю я(к) камѣ(н)є (151) влѣненъє: Непогода, волнѣ
валє(н)є. образнѣ, заколочє(н)є (162).

У тих випадках, де до уваги береться переносне значення,
з'являються класичні у своїй “неправильності” пояснення
мотивованості та зближення значень слів, які в відношеннях
похідності не перебувають: Слово называється Снѣ Бжй, для того
ижъ якъ слово наше о(т) оүма родитъся бє(з) терпливости, и
бє(з) роздѣлє(н)а: такъ и Снѣ Бжый о(т) Оца роди(т)са
нео(т)дѣланє и бє(з)страстно. вша(к)же наше слово на въздүхъ
росходитъся, а Слово тоє що єст Сномъ Бжымъ, єсть
персональное, и навѣки трваетъ (116), Црковъ єсть названа о(т)
цра, ижъ царскимъ домомъ єст. (155). Бѣ, о(т) богат(ст)ва, ижъ
всевога(т)ны(й) всѣхъ овогачүючі(й) (186).

Особливим способом слід вважати тлумачення семантики
та мотивації слова через особливості самого предмета, ним
названого. Подібні за властивостями предмети чи об'єкти видимого
світу ототожнюються і в етимологічному плані. Останні два способи
часто поєднуються, і тоді маємо якраз ті етимології, що можна
кваліфікувати як неправильні, “народні”, “фантастичні” тощо. Звертає
увагу на себе той факт, що вони стосуються переважно лексем
непохідних, які, як відомо, мають імпліцитні внутрішні форми⁸:
Колѣно: ω(т) єже клони(т)са речено (54) Локот: о(т) єже
ломитса и корчи(т) рече(н) (59) Рүка ижъ рүшаєтса названа
(110). В усіх цих випадках, отже, йдеться не про етимології в
сучасному розумінні, а про відношення похідності, що його
намагався визначити Беринда: іменники видавалися йому
витвореними від твірних дієслів, що позначали дії як властивості
предметів, названих іменниками.

Нам уже доводилося відзначати цю особливість
маргінальної філології XVI – XVIII ст.: внутрішня форма слова уже
відкривала книжникам свої таємниці⁹ і, будучи невід'ємною

частиною знань про слово, входила як складовий елемент до лексикографічних статей. Якщо сучасні дослідники, відзначаючи особливу роль внутрішньої форми у розкритті глибин культурної семантики слова, тільки пропагують необхідність її включення до словників¹⁰, їх попередники активно це робили. Мотивована ця робота була безперечно розбудовою методи осягнення Бога через слово¹¹, а також, на нашу думку, зворотними спробами осягнути походження та значення слова залежно від природи та сутності речей, ним позначуваних. Водночас оперування мотивацією, мотивуючою основою та внутрішньою формою стане виразним стилетворчим прийомом літератури епохи бароко¹². Прийоми етимологізацій, продемонстровані книжниками XVII ст., дозволяють говорити про зародження вчення про внутрішню форму, словотвір, лексикологію в межах філософії. В усіх випадках йдеться не про “етимологізацію” в сучасному розумінні, а про особливу підпорядкованість філології методологічним засадам гносеології та логіки як богомислення та богопізнання.

¹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 495-496;
²Веселовська З.М. Мова “Лексікону” Памви Беринди // Записки історично-філологічного відділу ВАН. – Кн. XIII – XIV. – К., 1927. – С. 319; ³Німчук В.В. Памво Беринда і його “Лексіконъ словенороскій и именъ тлъкованіе. // ЛБ – С. XXIV. ⁴Горбач О. Зібрані статті.Ш. Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 70 – 88; ⁵Там само – С. 83; ⁶Там само – С. 85; ⁷Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 50. ⁸Д’яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000 – С. 66; ⁹Наєнко Г. Семантика слова в староукраїнському науковому тексті // Семантика мови і тексту. Збірник ст. VI Міжнародної наукової конференції 26-28 вересня 2000 р. – Івано-Франківськ, 2000 – С. 413 – 415; ¹⁰Ермакова О.П., Земская Е.А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренней формы слова // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1985. – Т. 44. – №6. – С. 518 – 525. ¹¹Ушкалов Л. З історії української літератури XVII – XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 146. ¹²Див. про це: Гнатюк Л. Філософія слова Григорія Сковороди // Українська мова. – 2002. – №2. – С. 63-70.

Список умовних скорочень назв джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982. – 1989. – Т. 1-3.
ЛБ – Лексикон словенороскій Памви Беринди / Підгот.тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К., 1961.
Т. – Історичний словник українського язика. Зредагував проф. Е. Тимченко. – Х. – К., 1930 – 1932. – Т. 1 – 2.
УМ – Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.